

ET BIDRAG TIL SELVISMEN?

Bemærkninger til Arne Poulsen: *Børns udvikling*.
København: Gyldendal, 1994.

Hans Vejleskov

Selv'et er »in«. Børn anses for at have »en gryende selvfornemmelse« fra før de kommer til verden, og interesse for »selvbevidsthed«, »selvstændighed«, »selvforvaltning« mm. har ganske erstattet den tidligere måske lige så ensidig interesse for »det socio-kulturelle« i (udviklings)psykologien.

Når Arne Poulsen kalder sin nye bog »Børns udvikling«, men tilsyneladende mest skriver om 0-6-åriges selvbevidsthed, selvstændighed, selvværd og selvforståelse, kunne man let komme på den tanke, at han rider med på selvbølgen, – han som jo også for nylig har redigeret *Psyke & Logos* nr. 2 1994 med temaet »Selv'et«. – Men det ville være en forhastet slutning. Ganske vist er bogens titel misvisende. Den burde have heddet noget i retning af »Sider af udviklingen i 0-6-årsalderen«. Men forfatteren er ikke »selvist«, og bagsideteksten er ganske rammende, når den siger:

»En bog om børns udvikling – fra fødslen op til de første teenagerår – med hovedvægten lagt på de første seks år. Den bygger på den allernyeste faglitteratur om emnet, og forfatteren formidler sit omfattende stof med en sproglig friskhed, der gør bogen umiddelbar tilgængelig for alle interesserede, vordende forældre og andre, der ønsker at forberede sig på, at et barn kommer til verden. Han lægger vægt på at beskrive, *hvad* barnet kan, *hvornår* det kan det, og *hvad* der gør, at det kommer til at kunne det. Og videre om den nødvendige omsorg, om barnets selvbevidsthed, selvstændighed, selvværd og selvforståelse«.

Arne Poulsen skriver, så »almindelige mennesker« kan forstå det, men samtidigt præcist, og han giver den lovede beskrivelse af sider af barnets udvikling. Fra hans eget bidrag i *Psyke & Logos* ved vi jo også, at han er kritisk over for den forvirrende brug af ordet »selv«.

I bogens kapitel 1 får læseren på 16 sider en udmærket gennemgang af *tilknytning* forstået som en gensidig tendens til at udvise henholdsvis søge *omsorg*. Bl.a. drøftes spørgsmålet, om der er en kritisk periode for dannelsen af tilknytning, og ligeledes spørgsmålet om forholdet mellem ressourcer og risikofaktorer.

Groft sagt er der i megen udviklingspsykologisk litteratur af denne art tre kritisable forhold:

1. Man skriver et indforstået fagsprog med unødvendig brug af fremmedord.
2. Man fremhæver risiko-faktorer på en måde, som er egnet til at få almindelige forældre til at tvivle på, om de er i stand til at være gode forældre, ikke mindst fordi man også
3. næsten udelukkende beskæftiger sig med forhold ved forældrene (som deres varme, ligevægtighed, tid, penge osv. – eller mangel derpå) og ikke forhold ved barnet.

Disse svagheder undgår Arne Poulsen, ikke mindst ved sine gode dagligdags eksempler og sin balancerede fremstilling.

Kapitel 2 (12 sider) omhandler empirismens og psykoanalysens *undervurdering af spædbarnet*. Det første imødegås ved eksempler på, at spædbørn faktisk kan meget af sansemotorisk art – og med en god bemærkning om, at det uheldige begreb »amodal perception« burde hedde »tværmodal« eller »overmodal«.

Det andet imødegås med en kritik af nogle af psykoanalysens grundantagelser, før en tredje årsag til undervurderingen nævnes, nemlig at videnskaben ikke har haft øje for at iagttage spædbarnet i samspil med moderen, hvor det kan mere, fordi hun forventer noget af det.

De følgende fire kapitler (ca. 60 sider) handler så om (sider af) udviklingen i 0-9- måneders-, 9-12-måneders-, 15-24-måneders- og 3-4½-årsalderen.

Den første periode fremstilles som et spørgsmål om at opfatte omverdenen sanseligt-anskueligt, at imitere og genkende (moderen), *at være sammen om »kontingente hændelser«* og, til sidst, om at kunne *være rettet mod noget sammen med nogen* (moderen). I forbindelse med den begrænsede måde at være sammen på i 2-5-månedersalderen foreslår Arne Poulsen at supplere den klassiske skelnen mellem subjekt-subjekt- og subjekt-objekt-forhold med subjekt-natur-forholdet, hvilket er interessant. Og i forbindelse med det sidste om rettetheden mindes man Heinz Werners optagethed af, at tingene for barnet går fra kun at være »things of action« til også at være »things of contemplation« (Werner & Kaplan 1963).

I 9-12-månedersalderen gælder det *bevidsthedens opståen* i forbindelse med »social reference«: At barnet f.eks. lægger mærke til moderens måde at forholde sig på over for en given ting eller situation, – og i forbindelse med »gestus som bevidst kommunikation« i form af, hvad der kunne kaldes »førsproglige talehandlinger« (som også omtales af Werner og Kaplan 1963). I en boks 4.1 forklares, hvad bevidsthed er, nemlig at det ikke er et »noget«, men en måde at forholde sig på: Bevidsthed er at være bevidst om noget, og det er igen at sige noget om, at pege på, at iagttage osv. noget.

I 15-24-månedersalderen er det så *selvbevidstheden*, det gælder, så Arne Poulsen er altså langt fra »Stern-sikker«. Med ovennævnte forklaring på »bevidsthed« må selvbevidsthed simpelthen være at kunne se på, pege på, sige noget om osv. sig selv, og det sker i denne alder ved en begyndende 1) opmærksomhed mod egen krop, 2) opmærksomhed mod moralnormer (eller skik og brug?), 3) stolthed over egen kunnen og 4) evne til at »lade som om«. Dette fremlægges udmærket med gode eksempler og de vigtigste nyere begreber som »scripts« og »sekundære repræsentationer« (idet »primære repræsentationer« antages at ligge bag umiddelbar *genkendelse*, mens de sekundære betinger *genkaldelse* og hvad der i gamle dage kaldtes »indbildning«). Til sidst diskuteres, om der er sammenhæng mellem pkt. 2-4 ovenfor og barnets begyndende begreb om sig selv og om andre. Arne Poulsen opstiller i den forbindelse et af den slags skemaer, som ofte er til størst glæde for deres skabere (side 86), men han får – ved at indføre seks primære følelser¹ i forbindelse med barnets kommunikation med en anden om et noget - skabt en troværdig og forståelig sammenhæng.

I 3-4½-årsalderen er temaet, at *barnet bliver psykolog*. Det er næppe udtryk for ringeagt over for hverken børn eller psykologer! Snarere er det udtryk for et ønske om at undgå det skrækelige »metakognition«. Under alle omstændigheder gås grundigt til værks med en oversigt over de fire forskellige forestillinger om, hvordan man opfatter andre mennesker, som kommer frem, når man dels skelner mellem at opfatte det psykiske hos den anden direkte eller indirekte, og dels skelner imellem, om man er realistisk eller reduktionistisk, dvs. om man virkelig står over for det psykiske, eller om man har med et produkt af egne oplevelser og fortolkninger at gøre. Desværre har Arne Poulsen ikke sat sig selv ind i skemaet på side 102. Men kritikken af den ældre Piaget-traditions tale om, at børnehævebørn ikke skelnede mellem fysiske og sjælelige fænomener og ikke rigtigt kunne sætte sig ind i andres synsvinkel, og den behersket positive omtale af »den ægte teori-teori« (om at (først) fra 4½ år kan børn danne sig en forestilling om, hvad en anden ved eller vil gøre), antyder, sammen med argumentationen for, at »indlevelsesteorien« slår til i dagliglivet, at han har sympati for direkte realisme.

Kapitel 7 (20 sider) sammenfatter *udviklingen af selvstændighed* i 0-6-årsalderen ordnet i to (sammenhængende) hovedpunkter: A. Fra fælles- til selvstyring og B. Beherskelse af utålmodighed. Det første kobles udmærket sammen med »nærmeste udviklings zone«, idet Arne Poulsen med rette er kritisk over for forenklet brug af dette begreb, og derefter med andres og egen tales styrende funktion. Mht. pkt. B drejer det sig om, hvad der traditionelt kaldes impulsivitet contra tentativitet, og muligheden for at afhjælpe utålmodigheden ved opøvelse i selvinstruktion (Hesselholdt 1980). Kapitellet slutter med en udmærket, kort omtale af højere mentale funktioner og af betydningen af fire forældreholdninger (autoritær, efterladende, overbeskyttende og autoritativ), der kan sammenholdes med de fire niveauer eller sider af omsorg, som konkluderede kapitel 1.

Endelig drejer kapitel 8 (12 sider) sig så om *selvværd og selvforståelse*. Først drøftes selvværd i forhold til selvtilid som noget mere eller mindre generelt resp. situationsspecifikt og som noget, der er rettet mod situationen resp. mod en selv. Her som enkelte steder i kap. 6 og 7 kniber det stedvist med »den sproglige friskhed, der gør bogen umiddelbart tilgængelig« (bagsideteksten), – men mennesker *er* jo komplicerede, og det ville være urimeligt at forlange dem beskrevet på helt ukompliceret måde. Derefter gives en næsten skematisk oversigt over faser i udviklingen af selvværd. I boks 8.1 diskuteres, om højt selvværd er en psykologisk tilstand, – og der kunne jeg godt have ønsket mig Murrays og Tranekjær Rasmussens skelnen mellem *alfa-* og *beta-*fænomener tænkt med.

I kapitel 7 på side 123 diskuterer Arne Poulsen i et lille afsnit, om »al den snak om styring og kommandoer er indoktrinering«. Her nævnes, at det mener mange, idet de hævder, at barnet har et selv, der ikke må krænkes, og som kun kan udfolde sig, hvis vi ikke hæmmer og styrer det. Andre peger derimod på, at det først er via fællesstyring (samspil og kommunikation), at evnen til at være sig bevidst, at man selv vil noget, opstår. Arne Poulsen giver derpå udtryk for, at »modsigelsen mellem de to holdninger er ... ideologisk«, og at »modsigelsen ... er ... overdrevet«. Jeg vil slutte med at tage udgangspunkt i dette for at komme lidt videre med de indledende bemærkninger om »selvismen«.

Umiddelbart kan store betænkeligheder ved at »styre« minde om den traditionelle »vækstpædagogik«, den Fröbel'ske tanke om barnet, der udfolder sig naturligt i børnehaven, omhyggeligt passet af voksne »gartnere«. Men hertil er jo i mellemtiden bl.a. kommet ideen om den anti-autoritære opdragelse (fra 1920'erne), og nu på det sidste tillige en interesse for *selv'et*, der kan virke så stærk, at det ikke synes urimeligt at tale om ideologi og om en reaktion på en tidligere periodes fokusering på »det sociale«.

Uden at gå meget i detaljer skal her gøres nogle bemærkninger til den Stern'ske teori med reference til Dion Sommers artikel (1994), fordi netop den teori er så stærkt på mode. Sterns teori opfattes som et forsøg på at kombinere dele af såvel psykoanalytisk som observationsforskningsmæssig udviklingspsykologi, og han bryder i den forbindelse radikalt med tanken om, at selv'et er et bevidsthedsfænomen, for i stedet for forstå selv'et »som både subjektivitet, rettedhed mod noget, samt psykens meget tidlige organisering: Barnets selv ses som et gennemgående opmærksomhedsmønster, der dukker frem i forbindelse med dets handlinger eller mentale processer længe før barnet er sig bevidst om, at det er bevidst« (Sommer 1994 s. 356). Senere hedder det om barnet på omkring 1 måned, at det fornemmer selve dannelsesprocessen (og ikke blot danner »skemaer« som produkt af sine aktiviteter), og om barnet på 2-3 måneder, at det fornemmer sig selv som en adskilt, sammenhængende størrelse, der har kontrol over egne handlinger og fornemmelse af, at andre mennesker er adskilte partnere i et samspil (ibid. s. 358 og 360-61).

En ting er at konstatere, at spædbørns perception, interaktion mv. er både mere og tidligere udviklet, end man antog før. Andet er helt at forsøge fokus fra sanse-motorisk aktivitet til perception (fornemmelse, oplevelse, amodal perception) og at lade selv'et være den primære genstand herfor. Nu taler Stern ganske vist om »fornemmelse af selv og andre«, om »selv med anden«, om »fremkaldte ledsagere«, om »affektiv afstemning« mv., så hans spædbarn er ikke alene, men i interaktion. Alligevel er det hele tiden (stadier i) *den subjektive oplevelse af selv'et*², der er i fokus.

Et andet punkt er, at Stern hævder, at ikke alene kan kognitive og affektive processer ikke adskilles³, men at der for begges vedkommende lige fra første færd er tale om noget *overordnet* i den forstand, at det nyfødte barn har »amodal perception« og »vitalitetsfølelser«.

Den amodale perception er både tværmodal (sanse-sanse-koordination) og overordnet kategoriserende, idet barnet

»... forekommer at opleve universet som en perceptuel enhed; de kan opfatte a-modale kvaliteter inden for en hvilken som helst modalitet og ud fra en hvilken som helst form for udtryksfuld menneskelig adfærd repræsentere disse kvaliteter abstrakt og overføre dem til andre modaliteter. ... Disse abstrakte repræsentationer, som spædbarnet oplever, er ikke syn, lyde, berøring, og konkrete genstande, men snarere former, intensitet og temporale mønstre – oplevelsens mere »globale« kvaliteter. Og behovet for og evnen til at danne abstrakte repræsentationer af sansningens primære kvaliteter – og at handle ud fra disse – er der allerede ved det mentale livs begyndelse; det er ikke kulminationen på et udviklingsmæssigt forløb, som nås i andet leveår« (Stern 1991 s. 61).

»Jeg vil mene, at oplevelsen af at finde overensstemmelse på tværs af modaliteter – på et præverbalt niveau (uden for bevidstheden) – må føles eller opleves som en overensstemmelse imellem den aktuelle oplevelse og noget tidligere eller noget lignende« (ibid s. 62).

Mht. vitalitetsfølelser ligger det overordnede ikke i, at de er anderledes end de almindelige følelseskvaliteter, der arbejdes med (jvf. f.eks. note 1), og som kaldes »kategoriale følelser«, men i at de går på tværs af aktiviteter og genstand⁴:

»Disse flygtige kvaliteter får man bedre fat på ved dynamiske eller kinetiske betegnelser som »brusende«, »blegnende«, »flydende«, »eksplosiv«, »crescendo«, »bristende«, »langtrukne« osv. Oplevelseskvaliteter af denne art mærkes så ganske givet af spædbørn og er af stor daglig og også øjeblikkelig betydning. Det er disse følelser, der fremkaldes af ændringer i den motivationelle tilstand, i appetit og i spændingstilstande« (ibid s. 64).

»En anden grund til at adskille vitalitetsfølelser fra kategoriale følelser er, at de ikke med rimelighed kan forklares ud fra begrebet aktiveringsniveau. I de fleste redegørelser for følelser og deres dimensioner vil det, vi her kalder vitalitetsfølelse, være rubriceret under aktivitetsniveauets eller spændingsgradens (arousal-niveauets) alt omfattende og skiftende dimension. Aktivering og spænding kommer så sandelig frem, men de opleves ikke blot og bart som følelser ud af, eller et eller andet sted på, denne dimension. De opleves som dynamiske ændringer, der følger et vist mønster inde i os selv. Vi kan kun bruge dimensionen spænding-aktivering som en generel indikator for spænding-aktiverings-graden. Vi bliver nødt til at føje en ... ny inddeling til for at få dette aspekt ved oplevelsen med, nemlig vitalitetsfølelser som svarer til ændringer, der kan have karakteristiske mønstre. Disse »mønstrede« ændringer over tid, eller aktivitetsomrids, ligger bag de enkelte vitalitetsfølelser« (ibid s. 66-67).

Stern slutter sin redegørelse for 0-2 måneder gamle børns gryende selvornemmelse i kapitel 3 med at referere til bl.a. Heinz Werner (1948), der talte om små børns mere globale (endnu ikke-uddifferentierede) måde at føle, handle, opfatte mv. på. I den forbindelse siger Stern (Werner ville aldrig have udtrykt sig sådan):

»Spædbørn lægger ikke mærke til, inden for hvilket domæne deres oplevelse falder. De sanser, perciperer, handler, »erkender«, mærker deres indre motivationstilstande og bevidsthedstilstande og oplever dem direkte som intensitet, form, temporale mønstre, vitalitetsfølelser, kategoriale følelser og hedonistisk betoning. Dette er den tidlige

subjektive oplevelses basale elementer. Kognition, handlinger og perception som sådan eksisterer ikke. Alle oplevelser omstøbes så at sige i nye konstellationer ud fra det spæde barns samlede basale subjektive elementer ...

Hvad man ikke erkendte på daværende tidspunkt [i 1940-50'erne], var omfanget af spædbarnets formidable færdigheder mht. at udlede og strukturere de abstrakte og globale oplevelseskvaliteter ... De bringer gradvist og systematisk orden i oplevelseselementerne ... og hver gang en sammenhæng dannes, oplever det spæde barn fremkomsten af en struktur eller en organisation ... » (ibid s. 76).

Herefter gør Stern rede for, at dette er grundlaget for kerneselv'et, der igen er grundlaget for barnets oplevelse af sammensmeltning (s. 79), og senere – i 7-9-månedersalderen – er det så igen grundlag for, at barnet danner en »teori« om adskilte psyker, og dermed for, at det udvikler intersubjektivitet (s. 110 & 133).

Hvorfor denne overbetoning af det indre liv hos så små børn? – Hvorfor skal selvfornemmelse være forud for sansning og aktivitet, og selv'et forud for interaktion? Det kan minde om Piagets undren over, at Freud taler om kærlighedsobjekter uden at interessere sig for, om der overhovedet foreligger permanente objekter for barnet, – hvorpå Piaget tilføjer, at med opfattelsen af det permanente objekt og det affektive forhold til dette objekt er det som med hønen og ægget.

Og hvorfor bliver en fremstilling, der er så upræcis i brug af »oplevelse«, »bevidsthed«, »begreb« mv., som citaterne ovenfor illustrerer⁵, og en fremstilling, der er så dristigt tolkende, i den grad populær blandt psykologer og psykologistuderende?⁶ – Det må jo være fordi, der er en interesse i at opfatte de helt små ikke blot som kompetente sociale væsener, men som kompetente »selv'er«, hvis individuation allerede er i fuld gang.

Stern siger selv i sin epilog, at bogen har karakter af hypotese, både af videnskabelig art og af klinisk art (klinisk metafor), og så tilføjer han, at den også har virkning som information til forældre:

»Når forældre ser et anderledes spædbarn, vil spædbarnet begynde at ændres som følge af denne nye »opfattelse«, og det bliver i den sidste ende en anderledes voksen« (s. 289).

Det er så sandt, som det er sagt, at udviklingspsykologisk arbejde har indvirkning på forældre og deres opfattelse af opdragelse, og det er rosværdigt, at Stern nævner det, for alt for få psykologer tænker på, hvorledes deres værker virker, når de (i populariseret form) formidles til bredere kredse. Men det er ikke kun barnet som kommende voksen, men også

forældrene her og nu, man bør have i tankerne.

Og hvilken virkning har den Stern'ske teori om det helt lille spædbarn som et kompetent selv på mødre og fædre i vor kultur, hvor de kun har få direkte erfaringer med små børn, hvor begge arbejder, og hvor dagpleje er den almindelige form for »pasning« ???

I sit kapitel 3 gør Arne Poulsen brug af mange nyere undersøgelser om spædbørns færdigheder mht. at imitere, genkende moderen, synkronisere mv., men i omtalen af »sammen med« i 2-5-månedersalderen og »rettet mod« i 5-9-månedersalderen forekommer det mig, at han er mere afbalanceret og måske mere støttende og inspirerende for forældre (???). – Det tidligere nævnte subjekt-natur-forhold beskriver barn-mor-dyaden sådan:

»De to parter kan være sammen og have hinanden til genstand for deres opmærksomhed, men da de på grund af barnets begrænsede udvikling ikke sammen kan være *rettet mod noget, der er uden for samværet*, kan de hver for sig ikke forholde sig til den anden som person, men må nøjes med at forholde sig til den andens rent kropslige tilstedeværelse ... som til noget der hverken er person eller ting, men krop eller *natur*« (1994 s. 50).

Senere tales om social reference i forbindelse med, at mor og barn sammen er rettet mod en genstand, og at barnet »tolker en tvetydig situation ved at mærke sig moderens tolkning af den« (ibid s. 60). Som et tredje skridt tales derefter om, at 9-12-måneders børn virkelig begynder at samordne deres rettedhed mod henholdsvis ting og person, som når barnet smiler til den voksne og samtidigt rækker ud efter den ting, det vil have hjælp til at få fat i (ibid s. 64).

Ganske vist tales allerede fra 9-månedersalderen om bevidst brug af stemme og gestus, men i betydningen intenderet. Der siges ikke, at barnet er sig processen bevidst. Ligeledes tales om, at dette at kunne pege på noget eller at kunne sige noget om noget er et vigtigt led i at være sig dette noget bevidst (ibid s. 70).

Morale: Det ville være nyttigt med en mere bevidst brug af »bevidsthed« og »være (eller gøre⁷) sig noget bevidst«. Man kunne således skelne mellem *bevidsthedsgrad* på den ene side og på den anden side *bevidsthedsindhold*. Hvad graden angår, tænkes på skalaen fra den vageste fornemmelse eller anelse til den klareste oplevelse af (bevidsthed om) *noget*. Hvad indholdet (dette noget) angår, tænkes på to dimensioner: a) fra mere eller mindre vagt indordnede til mere differentierede og integrerede fænomener af forskellig art⁸, og b) fra ingen til megen medoplevelse (medtænkning) af egne aktiviteter, intentioner og andre personlige forhold.⁹

Når Arne Poulsen f.eks. nævner, at dette at pege på noget (udpege noget for en anden) eller sige noget om noget (til en anden) er udtryk for bevidsthed, er der formentlig tale om et fænomen, som det lille barn kun i lav grad er sig bevidst, og om et fænomen, der er vagt – og på privat måde – indordnet, idet der måske tillige kan være en anelse hos barnet, som kunne oversættes til noget i retning af, at »*jeg* kender den og *jeg* viser den til *dig*«, – men næppe nogen bevidsthed om hverken perceptionsprocesser eller kommunikationsprocesser.

Som her antydnet, ville det også være nyttigt, om man udviste større forsigtighed med at »oversætte« spædbørns ikke-sproglige erkendelse til dansk eller engelsk, da det utvivlsomt er usikker, metaforisk sprogbrug, når man sådan omsætter, hvad man tror er spædbørns oplevelser, der formentlig helt står og falder med deres sansemæssige-motoriske-afektive aktiviteter. Måske lader man sig på dette punkt vildlede af psykoanalytiske eksempler på, at patienter selv kan bringes til at erindre og formulere sig sprogligt om meget tidlige oplevelser. At helt små børn gør dette eller hint, og måske oven i købet giver udtryk for en vis selvfølelse, kan næppe berettige til at hævde, at de i så ung en alder gør Sokrates helt til skamme.

NOTER

1. Glæde, frygt, vrede, sorg, væmmelse og overraskelse, – næsten helt Shand'sk.
2. Hertil kan man dels spørge, hvorfor der tales om »subjektiv oplevelse«, – for hvad skulle den ellers være! For det andet kan man spørge, om det lykkes Stern at fastholde, at selvet både er proces og produkt (jvf. Poulsen 1994a s. 381).
3. Dette er i sig selv ikke originalt, men hævdes af mange, bl.a. Piaget (1981). Det er heller ikke originalt alligevel at behandle de to slags processer som adskillelige.
4. Begrebet vitalitetsfølelse minder om begrebet stemning hos Pahuus (1985).
5. Det skal retfærdigvis nævnes, at den manglende præcision i den danske udgave sandsynligvis for en del kan henføres til en ikke særlig elegant oversættelse.
6. Man kommer til at tænke på Basil Bernsteins enorme popularitet i begyndelsen af 1970'erne, som stod i skarp kontrast til hans yderst spinkle empiriske materiale og for den sags skyld også til hans teoretiske fremstilling.
7. Pointe hos Piaget (1976).
8. Men denne indordning kan – ikke mindst hos mindre børn – udmærket være ganske anderledes end vore sædvanlige »logiske« kategoriseringer (Lakoff 1987).
9. Englændere (med *consciousness*) og svenskere (med *medvetande*) er sprogligt bedre rustet til sådanne »fænomenologiske øvelser« end vi, der må ty til »refleksion« el. lign.

REFERENCER

- HESSELHOLDT, S. (1980): Artikel i *Børn, sprog og undervisning* red. af Greger-
sen, Reisby & Vejleskov. Gyldendal.
- LAKOFF, G. (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things*. University of Chicago
Press.
- PAHUUS, M. (1985): *Fornuft og følelse*. Århus: Forlaget Philosophia.
- PIAGET, J. (1976): *The Grasp of Consciousness*. Cambridge Mass: Harvard Univ.
Press.
- PIAGET, J. (1981): *Affectivity and Intelligence*.
- POULSEN, A. (1994): *Børns udvikling*. Gyldendal.
- POULSEN, A. (1994a): Selv'et? *Psyke & Logos* 15. årg. nr. 2.
- SOMMER, D. (1994): Selv'et som præverbal kategori. *Psyke & Logos* 15. årg. nr.
2.
- STERN, D. (1991): *Barnets interpersonelle univers*. Hans Reitzel. (Eng. udg.:
1985).
- WERNER, H. (1948): *Comparative Psychology of Mental Development*. N.Y.:
International Universities Press. (Tysk udgave forelå omkr. 1935).
- WERNER, H. & B. KAPLAN (1963): *Symbol Formation*. N.Y.: John Wiley.